

‘Moč’ kulture: Kulturna elita in politične spremembe v družbah vzhodne-srednje Evrope

POVZETEK: V članku skuša avtor pokazati, kako lahko v določenem družbeno-zgodovinskem kontekstu akterji z ne-političnih področij prevzamejo vlogo nosilca političnih sprememb. V primeru družb vzhodnega dela srednje Evrope, ki jih je skoraj pol stoletja opredeljeval socialistični tip družbene ureditve, je bil del kulturne elite (predvsem iz vrst literatov in humanistične inteligence) tisti, ki je s svojimi aktivnostmi utrl pot demokratičnim procesom, ki so privedli do demontaže komunističnih režimov. Po uvedbi formalne demokracije so ti akterji izgubili velik del svoje družbene ‘teže’, vendar pa je po avtorjevem prepričanju njihov javni angažma v procesu stabilizacije demokracije še vedno potreben.

KLJUČNE BESEDE: kultura, politika, komunizem, vzhodna in srednja Evropa, elite, tranzicija.

1. Položaj elit v sodobnih družbah – elita znanja in (ali) elita moči

Obstoj organiziranih in vplivnih manjšin, ki s svojim delovanjem vplivajo na naravo družbenega ustroja, je evidentna značilnost različnih oblik družbenega življenja, ki se pojavlja v vseh obdobjih zgodovine človeške družbe. Zato predstavljajo problemi, povezani z vprašanjem, kdo so oz. naj bi bili tisti posamezniki in skupine, ki igrajo oz. naj bi igrali vodilno vlogo v družbi, eno najpomembnejših področij družboslovnega preučevanja.

To pa nas privede do fenomena družbenih elit. V družboslovju se pojem elite nanaša na ‘vrh družbe’, bodisi v smislu tistih posameznikov in skupin, ki strukturno (glede na družbeno stratifikacijo) tvorijo zgornje sloje družbe oz. posameznih njenih delov, ali pa v smislu tistih, ki se nahajajo na ključnih oblastnih pozicijah in imajo v svojih rokah skoncentrirano glavnino družbene moči. Razlikujejo se tudi kriteriji glede opredelitve elitnosti. Giovanni Sartori govori o dveh principih opredeljevanja ‘vladajoče manjšine’. Prvi (angl. althimetic principle) smatra za vladajočo elito tisto skupino posameznikov, ki se nahajajo na vrhu piramide družbene moči (se pravi, da so na vrhu zato, ker posedujejo moč); drugi (angl. meritocratic principle) pa trdi, da so na vrhu oz. posedujejo moč tisti posamezniki, ki si to zaslužijo (se pravi, da posedujejo določene kvalitete) (Sartori, 1987:142).¹ Pri obravnavi elit in elitnosti imamo torej opraviti z dvema pojmovanjema oz. kriterijema, tj. na eni strani s kriterijem posedovanja moči, se pravi

zmožnosti obvladovanja družbe, na drugi strani pa s kriterijem odličnosti, v smislu posedovanja vrhunskih znanj in talentov.

Za moderne (post)industrijske družbe je značilna visoka stopnja strukturne kompleksnosti, saj procesi družbenih sprememb potekajo v smeri večje dinamičnosti ter raznolikosti institucionalnih oblik in praks. Gre za funkcionalno diferencirane družbe, kjer se za izvajanje različnih družbenih funkcij oblikujejo posebni družbeni podsistemi, s svojimi specializiranimi institucijami in specifično logiko delovanja. Tako sistemska teorija Niklasa Luhmanna pravi, da v moderni družbi ne obstaja nek centralni podsystem, ki bi reprezentiral družbo kot celoto, ampak so posamezni delni sistemi popolnoma avtonomni in delujejo na podlagi svojih posebnih in partikularnih interesov in racionalnosti, vsak od njih pa ima svoj komunikacijski medij (npr. ekonomija denar, politika moč, znanost resnico itd). Funkcionalna diferenciacija pomeni povečanje učinkovitosti sistema, saj "omogoča sočasno uravnavanje različnih procesov, ki jih ni mogoče zajeti z enim samim kontekstom ravnanja" (Luhmann, 1992:207). Podobno Daniel Bell trdi, da v sodobnih družbah obstajajo tri različna področja – tehnno-ekonomsko področje, politično področje in področje kulture – , ki je vsako zavezano lastnemu 'osnemu principu' (Bell 1996).² Takšne teze so morda nekoliko pretirane, vendar pa nakazujejo probleme integracije modernih družb oz. koordinacije med različnimi družbenimi področji, njihovimi principi, vrednotami in interesi.

Opisana družbena kompleksnost pa se izraža tudi v strukturiranosti družbene elite. Tako v sodobnih družbah nimamo opraviti z enotno elito v smislu notranje kohezivne skupine (se pravi nekakšnega vladajočega razreda), utemeljene na sorodnem socialnem statusu in z močnim občutkom skupinske pripadnosti, kot je bilo to v hierarhično strukturiranih družbah preteklosti, ampak sestavljajo vrh družbe številne med seboj različne 'strateške elite' (Keller 1991). V stratifikacijskem smislu torej ne gre več za enotno piramido glede na pomen, moč in vpliv v družbi, ampak za t.i. 'stratarhijo', t.j. za obstoj večih hierarhičnih ureditev (glede na različne sektorje). Vloga teh strateških elit je v zagotavljanju uspešnega funkcioniranja različnih družbenih področij. Pri tem sta najpomembnejši sposobnost oblikovanja in sprejemanja ključnih družbeno-razvojnih odločitev – se pravi določene stopnje konsenza med elitami – ter zmožnost predstavljanja moralnega kompasa družbe. Govorimo lahko torej o različnih vrstah elit glede na funkcijo, ki jo opravljajo oz. glede na funkcionalno specializirano področje, katerega vodijo. Suzanne Keller, izhajajoč iz Parsonsove funkcionalistične klasifikacije družbenih podsistemov, razlikuje med strateškimi elitami, ki so orientirane na reševanje zunajsystemske problemov; in tistimi, ki so usmerjene na reševanje internih problemov družbenih sistemov. V prvo skupino šteje politično, gospodarsko, vojaško in diplomatsko elito; v drugo pa moralno, umetniško, religiozno, statusno in intelektualno elito.

V skladu z različnostjo funkcionalnih zahtev, pred katere so elite postavljene, se razlikujejo tudi kriteriji ocenjevanja posameznih elit. Medtem ko se elite, ki se ukvarjajo z adaptacijo in doseganjem ciljev, vrednoti glede na njihovo učinkovitost, se pravi z njihovimi dosežki, pa se elite, 'zadolžene' za družbeno integracijo in solidarnost, vrednoti predvsem glede na njihovo podobo, se pravi glede na to, kar predstavljajo (ibid. 98-

103). Poleg funkcionalne oz. instrumentalne vloge v smislu vodenja posameznih družbenih področij je potrebno poudariti moralno in simbolno vlogo elit, pri čemer velja, da sta za sodobne družbe prav tako kot funkcionalna značilni tudi moralna in simbolna diferenciacija med elitami.

Notranja kompleksnost kot karakteristika modernih družbenih podsistemov velja v posebni meri za politični podsistem. Funkcija politike v modernih družbah je, kot pravi Luhmann, “sprejemanje kolektivno zavezujočih odločitev.” (Makarovič, 1996:250) Ob tem pa zaseda politika – predvsem zaradi svoje zakonodajne funkcije – nekakšno osrednje mesto v družbi, saj igra vlogo posrednika med različnimi področji (vendar v demokratičnih sistemih to ne pomeni njene nadrejenosti nasproti ostalim družbenim področjem). Tako skušajo akterji z različnih področij uveljavljati svoje interese preko poseganja v politiko (razne skupine pritiska, lobiji), hkrati pa tudi politika oz. politična elita z raznimi intervencijami (zakoni, vladnimi uredbami, proračunom) regulira delovanje različnih segmentov družbe. Poleg tega pa v odnosu do njih slednja oblikuje različne intermediarne sisteme (npr. socialna politika, ekomska politika, kulturna politika), ki služijo premoščanju razlik med relativno avtonomnimi delnimi sistemi in skupnemu, koncertiranemu delovanju v smeri reševanja določenih problemov.

Rečemo lahko, da politični podsistem v sodobnih družbah opravlja na eni strani nalogo upravljanja javnih zadev ter kreiranja in izvajanja politik na različnih področjih, kar je v funkciji doseganja družbenih ciljev. Po drugi strani pa predstavlja prostor izražanja različnih prepričanj in interesov ter sodelovanja njihovih nosilcev pri političnem odločanju, kar omogoča oblikovanje določene stopnje družbene kohezivnosti. Na ta način politični podsistem prispeva k formiranju določenega tipa politične kulture, temelječega na principih konsenza in participacije, s čemer opravlja funkcijo družbene integracije.

Glede na dejstvo, da se smatra moč kot tisto kategorijo (oz. v jeziku sistemske teorije komunikacijski medij), ki je vezana na politični sistem, je pojem politične elite tesno povezan s konceptom moči. Gre za zelo kompleksen fenomen, ki zadeva tako medosebne odnose (mikro-nivo) kot odnose na nivoju družbe (makro-nivo). Weber je v svoji klasični definiciji opredelil moč kot “zmožnost uresničevati svojo voljo navkljub odporu, neodvisno od tega, na čem temelji ta zmožnost.” (Weber, 162:117) Ta definicija torej predpostavlja zavestnost glede kontroliranja drugih in neposrednost pri konfrontaciji z njimi, ob tem pa zanemarja bolj subtilne načine izvajanja moči, denimo skozi nadzorovanje samih pogojev, v katerih se oblikuje volja drugih. Zato bi bilo mogoče moč opredeliti širše, kot “zmožnost obvladovanja aktivnosti, prepričanj, želja in življenjskih priložnosti drugih, na osnovi posedovanja ustreznih resursov oz. razpolaganja z njimi.” (Etzioni-Halevy, 1989:221) Ti resursi pa so lahko različni, od mehanizmov direktne prisile do materialnih in simbolnih resursov.

O politični moči lahko govorimo takrat, ko ta “izhaja iz resursov, temelječih na političnih položajih in/ali kadar se izvaja skozi politične kanale in zadeva odločitve ključnih političnih akterjev.” (Sartori, 1987:142) V političnem podsistemu zaseda moč centralno mesto, saj predstavlja temeljni princip njegovega funkcioniranja. V primeru politične elite gre tako za nosilce družbene moči oz. tiste, ki posedujejo resurse oz. zmožnosti vplivanja na družbeno dogajanje.³

Za razliko od politike, kjer je najpomembnejši dejavnik moči, pa so v sferi kulture (v širšem smislu) v ospredju drugi dejavniki, ki opredeljujejo njeno funkcioniranje (s tem pa tudi kriterije elitnosti). Res je, da so pomembni tudi določeni organizacijski resursi, saj delovanje na področju kulture večinoma poteka v različnih institucionalnih okvirih, vendar pa so ključni znanje, kreativnost in inovativnost, ki predstavljajo osnovo različnih intelektualnih aktivnosti. Seveda pa se kriteriji na različnih področjih razlikujejo. Tako predstavlja v znanosti osnovo kriterij resnice, se pravi, ugotavljanje dejstev s specializiranimi postopki dokazovanja, ob tem, da je resničnost ugotovitev vselej izpostavljena možnosti verifikacije. Medtem pa so za umetniško ustvarjanje ključni mehanizmi imaginacije, s katerimi umetnost preiskuje temeljna vprašanja človekove eksistence, se vživlja v njegove najrazličnejše eksistenčne situacije in poskuša oblikovati smisel njegovega obstoja (Debeljak 1989:29).

Čeprav se glede na povedano zdi, da sta si politika in kultura daleč vsaksebi, pa ju družita notranja diferenciranost in nazorsko-vrednotna pluralnost. V primeru kulture gre namreč za najbolj heterogeno področje družbe, tako glede 'družbenega poslanstva', načina organizacije kot samih principov delovanja. Tako denimo znanstveno delovanje prispeva k ustvarjanju materialnih resursov in nasploh k večji učinkovitosti družbe, ob tem pa s svojimi dosežki bogati njeno duhovno zakladnico. Prav tako je tradicionalna vloga umetnosti, da skrbi za duhovne potrebe posameznikov, vendar pa ob tem s svojimi vrhunskimi deli kot simboli prispeva k krepitvi zavesti o kolektivni (denimo nacionalni) pripadnosti. Podobno, čeprav na bistveno drugačen način, velja tudi za področje religije. Pluralnost sodobnih družb pa se izraža na vseh področjih kulture, npr. v soobstoju različnih umetnostnih konceptov in stilov, v množstvu sistemov prepričanj in verovanj (tako konfesionalnih kot sekularnih), pa tudi intelektualnih konceptov in praks.

Če se zdaj vrnemo na v uvodu izpostavljeno razlikovanje med znanjem in močjo kot kriterijema elitnosti, lahko rečemo, da v dejanskosti stvari niso tako enoznačne. Tako ne drži, da za uspešno delovanje v politiki niso potrebne določene veščine, znanja in talenti, se pravi elementi meritokracije. Po drugi strani pa ni politična elita edini akter, ki lahko vpliva na karakter družbene ureditve. Predvsem velja to za obdobja intenzivnih družbenih sprememb, kjer lahko vlogo nosilca le-teh igrajo tudi drugi segmenti elite, denimo kulturna elita.

Potrebno je poudariti, da sta položaj in vloga elit v kompleksnem razmerju do družbeno-zgodovinskega konteksta, v katerega so elite vpete. Sam karakter elit kot tudi njihova družbena pozicija sta odvisna od kulturno zgodovinskih okoliščin, predvsem v smislu odnosa do pretekle institucionalne strukture pa njihovih razmerij do ostalih družbenih skupin (Eisenstadt, 1973:34). Po drugi strani pa elite niso samo objekt, ampak tudi subjekt oz. nosilec družbenih procesov, saj imajo v določenih okoliščinah ključen vpliv na strukturo in delovanje družbenih institucij. To velja predvsem za razmere korenitih sprememb institucionalne zgradbe in principov delovanja družbe.

V tem kontekstu, se pravi v kontekstu procesov spreminjanja družbenega sistema, je primerno opredeliti (politično) elito v smislu "tistih posameznikov in skupin, ki kreirajo in kontrolirajo družbene institucije." (Kaminski/Kurczewska, 1994:136). Ta opredelitev torej ne zajema le nosilcev oblastne strukture, saj lahko vodilno mesto v družbi (ali

njenem pomembnem segmentu) zavzamejo skupine, ki niso zasidrane v oblastni strukturi. (Vendar pa v primeru uspešno opravljenega družbenega prevrata ponavadi le-te zasedejo tudi formalne centre moči.) Pri tem velja opozoriti, da lahko institucionalne spremembe inicirajo akterji z različnih družbenih področij, ne samo iz sfere politike. V takšni vlogi se lahko znajdejo tudi akterji s področja kulture, kot so npr. razne umetniške in intelektualne skupine, stanovska združenja, revije itd., ki postanejo s svojim javnim in obče-družbeno angažiranim delovanjem politično relevantne.⁴ V določenem družbenem in kulturnem kontekstu namreč lahko s svojo kritiko obstoječega režima in vizijo družbenega razvoja dosežejo množično podporo, s čemer odločilno posežejo v proces političnega odločanja. Prav razne ne-politične skupine lahko predstavljajo zametke institucionaliziranih političnih akterjev, predvsem političnih strank, ki odigrajo vlogo agensov institucionalnih sprememb. In to velja – kot bo prikazano v nadaljevanju – za kulturne elite vzhodne-srednje Evrope, ki so igrale ključno vlogo v ‘revolucijah leta 1989’, katere so privedle do demontaže komunističnih režimov (von Beyme 1994).⁵

2. Nekatere značilnosti zgodovinskega konteksta družb vzhodne-srednje Evrope

Za razvoj v deželah vzhodne in srednje Evrope so značilne nekatere karakteristike, zaradi katerih se je njihova družbena struktura razlikovala od tiste v najbolj razvitih delih zahodnega sveta. Večina teh družb je bila del evropske (pol)periferije, se pravi v položaju relativne socio-ekonomske in tudi politične zaostalosti (tu predstavlja izjemo Češka). Zanje je bila značilna tradicionalna socialna struktura, kar pomeni, da je bila strukturna in funkcionalna diferenciranost teh družb manjša kot v družbah razvojnega jedra.

V tem prostoru so kulturne elite, ki so jih sestavljali predvsem ljudje iz umetniških in humanističnih vrst, v zadnjih dveh stoletjih igrale pomembno družbeno in tudi politično vlogo. Kulturne elite so bile namreč sestavni del sloja inteligence, se pravi sloja ljudi izobrazbe in znanja, ki se je v družbeni strukturi evidentno razlikoval od širših – siromašnih in neizobraženih (pretežno kmečkih) – slojev. Za razliko od izobražencev na Zahodu je inteligenca v vzhodni in srednji Evropi tvorila posebno družbeno skupino z izraženo identiteto, katere temeljna značilnost je bil občutek obče-družbenega poslanstva, v smislu razvoja in modernizacije zaostalih družb. Iz tega je izhajala potreba po njihovem javnem udejstvovanju, bodisi v smislu ‘prosvetljevanja’ množic v obliki izobraževanja, bodisi v smislu neposrednega političnega angažmaja.

Pri tem velja, da bolj kot je bila dežela zaostala, večji je bil razkorak med izobraženo elito in neizobraženimi množicami (Bozoki 1999a:1). Tako je v deležah srednje Evrope, kjer so bile od začetka 20. stoletja večje možnosti za profesionalni razvoj, obstajal poleg družbeno angažiranih tudi znaten del takšnih intelektualcev, ki so se ‘držali’ svojih področij. Medtem pa so kulturne elite v vzhodnem in jugovzhodnem delu Evrope predstavljale nekakšne družbene in kulturne enklave, iz katerih so izhajali tudi socialni reformatorji ter protagonisti tako levih kot desnih radikalnih gibanj (ibid.:3). (Vendar pa je potrebno omeniti, da je bil velik del kulturne te elite tudi integriran v mednarodno

intelektualno sfero, kjer je imel – to velja še posebej za rusko in poljsko elito – pomembno mesto.)

Kljub posebnim socialnim značilnostim sloja inteligence in s tem kulturne elite pa to ne pomeni, da je šlo za nazorsko homogene skupine. Nasprotno, sredi 19. stoletja je prišlo do diferenciacije in ponekod celo do polarizacije na podlagi idejno-nazorskih razlik med prozahodno kulturno elito in elito, ki je preferirala negovanje lastnih nacionalnih kulturnih. Takšni so bili znani razcepi med 'zahodnjaki' in 'slavofili' v Rusiji, med 'populisti' in 'urbanisti' na Madžarskem, ali 'protohronisti' in 'anti-protohronisti' (podobno kot v drugih dveh primerih je šlo za razcep med tradicionalisti in pro-zahodnjaki) v Romuniji (Bozoki 1999b, Culic 1999).⁶

Še en moment, ki je karakteriziral vlogo kulturne elite v tem prostoru, je nujno potrebno omeniti. Za srednjeevropski prostor je namreč značilno, da je naseljen večinoma z maloštevilčnimi narodi, ki v zgodovini niso imeli posebne državotvorne tradicije in/ali je bila njihova usoda stalno izpostavljena manipuliranju s strani velikih sosednjih narodov; tako je bil njihov nacionalni obstoj stalno negotov; nekaj torej, za kar so si morali vedno znova prizadevati.⁷ Ob pomanjkanju oz. šibkosti svojih političnih institucij je prav kultura (spet je tu v ospredju literatura) predstavljala temelj ohranjanja njihove nacionalne identitete (za Slovenijo velja to še v posebni meri), kulturna elita pa je veljala za glavnega nosilca nacionalne ideje in za borca za nacionalno samokonstituiranje (katerega končni cilj je praviloma predstavljala lastna država). Ta vloga kulture in kulturnih elit se je v veliki meri ohranila tudi v času komunizma.⁸

V večini družb vzhodne in srednje Evrope komunizem ni predstavljal popolnega tujka, ampak je bil na nek način nadaljevanje prejšnjih avtoritarnih oblik družbene regulacije. Bistvena razlika pa je v tem, da si je komunizem zadal za cilj 'totalno' preoblikovanje družbe, v skladu s svojo razvojno vizijo. Tako so bili za družbeno ureditev realnega socializma značilni struktura in odnosi, ki so se bistveno razlikovali od tistih v visoko kompleksnih sodobnih družbah. Vse te družbe so namreč temeljile na izraziti dominaciji političnega sistema nad ostalimi segmenti družbe, ki se je izražala z državnim oz. političnim vodenjem gospodarstva (ki je bilo v državni lasti) in z nadzorom vladajoče komunistične nomenklature nad t.i. civilno sfero; to stanje pa je onemogočalo avtonomno delovanje različnih družbenih področij v skladu z njihovimi lastnimi principi. Proces družbenih sprememb, ki ga je izvajala komunistična oblast, je pomenil nekakšno vsiljeno in centralno-dirigirano modernizacijo, tako da lahko v tem oziru govorimo o 'blokiranju' (Eisenstadt 1992) oz. 'varljivju' modernosti (fake modernity) (Sztompka 1993).

Na področju politike je imela popoln monopol vladajoča komunistična partija, s svojo marksistično-leninistično ideologijo. Politika vladajoče partijske elite je bila usmerjena predvsem v izpolnitev končnega cilja, t.j. izgradnje 'popolne' družbe. Predstavo o njej je partija črpala iz svoje revolucionarne ideologije, na kateri je utemeljevala svoje zgodovinsko poslanstvo, z razglašanjem sebe kot inkarnacije 'diktature proletariata' in 'oblasti delavskega razreda' (Adam 1984:2569). Iz prepričanosti v to poslanstvo (osvoboditev celotne družbe) je izviral ideološki ekskluzivizem, ki se je izražal v izključevanju drugačnih nazorov, na ravni izvajanja oblasti pa kot izrazita avtoritarnost, s preganjanjem tistih, ki so nasprotovali partijskemu monopolu.

Tako je bil tudi vstop v oblastno elito ekskluziven. Odločilna je bila – poleg določenih upravljaljskih sposobnosti (pomembnost le-teh je od obdobja do obdobja variirala) – idejno politična pravovernost, t.j. lojalnost do interesov in norm partije. Izstop ali izključitev iz partije je običajno pomenil (vsaj začasni) konec posameznikove politične, pogosto pa tudi še kakšne druge kariere. To pa seveda ne pomeni, da znotraj te elite ni bilo političnih razhajanj ali boja za oblast, ki so ga spremljale različne zakulisne intrige in spetke. Ideološka in akcijska enotnost vladajoče elite je bila pogosto le uradno razglaševana zunanja fasada. Boj za oblast je, namesto v obliki odkritega političnega tekmovanja, potekal v obliki spopada med različnimi frakcijami znotraj partije, t.j. med interesnimi skupinami, ki so se oblikovale na podlagi idejne sorodnosti, skupnih ambicij ali pa osebne lojalnosti.⁹ Nekateri menijo, da so frakcije v razmerah enopartijskega sistema predstavljale ‘funkcionalni ekvivalent’ normalnim političnim strankam (Meyer, 1989:189). Vendar pa so bile posledice morebitnega političnega poraza bistveno hujše, kakor v večstrankarskem sistemu, saj je bila poražena frakcija (bolj ali manj nasilno) odstranjena iz političnega življenja, njeni pripadniki pa deležni najrazličnejših (bolj ali manj ostrih) sankcij.

Vendar pa je potrebno povedati, da so v okviru opisanega sklopa osnovnih strukturnih značilnosti obstajale določene razlike v ustroju komunističnih režimov in s tem tudi v naravi izvajanja partijske oblasti. Po začetnem stalinističnem obdobju totalitarnega komunizma je namreč prišlo do nekakšne diferenciacije med državami. Tako sta na eni strani jugoslovanski sistem samoupravnega socializma in madžarski ‘golažev komunizem’ predstavljala mehki varianti komunističnega tipa družbene ureditve, saj sta dopuščali določeno mero individualne svobode in družbene samoorganizacije, dokler to ni ogrožalo oblastnega monopola partije. Na Poljskem si partijska oblast, kljub različnim represivnim intervencijam, nikoli (z izjemo nekaj let najbolj trdega stalinizma) ni mogla zagotoviti popolnega nadzora nad družbo. Medtem pa je v Vzhodni Nemčiji in na Češkoslovaškem – v slednji z izjemo kratkega obdobja liberalizacije v drugi polovici 60. let, ki je kulminiralo s t.i. praško pomladjo – režim praktično do svojega propada ohranjal temeljit nadzor nad vsemi ključnimi področji družbe. Poseben primer pa je predstavljal Ceausescujev režim v Romuniji, ki je predstavljal kombinacijo romunskega nacionalizma in komunističnega totalitarizma. So se pa skozi vse obdobje komunizma menjavala obdobja liberalizacije in zaostrovanja partijskega pritiska nad družbo, s čemer se je spreminjal tudi odnos med vladajočo elito in ostalimi družbenimi skupinami ter njihova medsebojna distanca.

3. Kulturna elita kot nosilec političnih sprememb v socialističnih družbah

V takšnem monističnem sistemu je področje kulturnega ustvarjanja predstavljajo glavno žarišče nekonformizma in družbene kritike. Na tem mestu je potrebno (zopet) povedati, da gre v tem primeru za pojmovanje kulturnega ustvarjanja v širšem smislu, saj se vanj poleg umetniških aktivnosti štejejo še tista področja, ki se ukvarjajo s preučevanjem človeka oz. njegovega načina bivanja kot družbenega in kulturnega bitja,

torej razne družboslovne in humanistične vede. Akterje teh aktivnosti najdemo delovno angažirane v institucijah, ki so vsaj posredno povezane s tem področjem; predvsem se to univerze, raziskovalni inštituti in razne kulturne institucije, kot npr. gledališča, založniške hiše, strokovne revije itd.. V njihovem okviru so se oblikovale različne neformalne skupine, katerih nekonformistične aktivnosti so širile polje družbene svobode in s tem posledično slabile politično-ideološki pritisk na družbo.¹⁰

Intelektualci s teh področij so imeli zaradi narave kulturnega in znanstvenega dela prednost pred ostalimi družbenimi skupinami. Akademska sfera namreč predstavlja posebno komunikacijsko polje, poseben tip javnosti, kjer je tudi v socialističnih razmerah potekal relativno prost pretok informacij. Ta institucionalizirana komunikacija je tvorila funkcionalni ekvivalent za politično razpravo in organizacijo tistih, ki so v njej sodelovali (Rakowski, 1986:64). In čeprav večina pripadnikov akademske javnosti ni bila usmerjena v kritiko sistema, sta ta institucionalni okvir in pa specifičen komunikacijski kod omogočila nekonformistom, da so se lahko v določeni meri izognili kontroli oblasti, kar jim je olajšalo produciranje in izmenjevanje idej.

Posebej pomemben izvir oponentskih idej je predstavljalo področje umetniškega ustvarjanja, predvsem literature. Konflikti med politiko in umetnostjo so bili stalnica skozi celotno zgodovino socialističnih družb (čeprav je bil pritisk na umetnost manjši, kot je bil na znanost, še posebej na družboslovno); tako kot na drugih področjih pa so se tudi tu menjavala obdobja oblastniškega dopuščanja ustvarjalne svobode z obdobji cenzure in preganjanja umetnikov. Zato so velik del vzhodno- in srednje evropskih disidentov predstavljali prav umetniki, med njimi pa v prvi vrsti književniki.

Podobno kot pri znanstveni komunikaciji tudi narava umetniške produkcije omogoča relativno neoviran pretok informacij. Vendar pa je svoboda umetniškega ustvarjanja še precej večja (*litentia poetica*) kot pa je svoboda znanstvenega raziskovanja, kjer so potrebni metodološka eksaktnost, korektnost uporabe virov (denimo citiranje) in konsistentnost argumentiranja. Posamezne kulturne stvaritve se namreč navezujejo druga na drugo, se medsebojno nadgrajujejo ali pa si oponirajo. Tudi umetnostne smeri se konstituirajo v razmerju do umetniške tradicije in do obstoječih konceptov in praks v sferi umetnosti. Brez medsebojnega vplivanja in prepletanja bi umetnost izgubila svoj ustvarjalni potencial in bi zamrla. Umetnost namreč temelji na zgoraj omenjenih mehanizmih imaginacije, se pravi na svobodni igri idej, zato ne prenese zunanjih – predvsem ideološko motiviranih – posegov. Lahko bi rekli, da predstavlja svet umetnosti nekakšno posebno realnost. Tako fenomenološka teorija Alfreda Schutza pojmuje umetnost kot eno od zaključenih pomenskih področij, za katero so značilni specifični kognitivni stil ter medsebojna skladnost in združljivost izkušenj glede na ta stil, tako da lahko zadobi 'akcent' resničnosti (Schutz 1971). Seveda pa ne gre za popolno neprehodnost med različnimi pomenskimi področji (med katerimi zaseda osrednje mesto svet vsakdanjega življenja), saj so elementi posameznega pomenskega sveta lahko vsebovani še v kakšnem drugem. Tako umetnost pri svojem ustvarjanju 'uporablja' elemente različnih področij s tem, ko jih vključi v svoj kontekst. Zato ne drži, da je družbena realnost s stališča umetnosti nepomembna; vendar pa vsebina umetniškega dela ni zgolj preslikava empirične realnosti, ampak je 'realnost zase'. Po tem pojmovanju

so poglavitne značilnosti umetnosti: ločenost od drugih sfer; njen avtonomen, ontološki, kvazirealen status; imanenten odnos do umetniškega dela; ter nezainteresiranost za pridobivanje moči (Rupel 1986).

V socialističnih družbah so umetniška dela često predstavljala okvir za pojmovanje realnosti, ki se ni skladalo z uradnim. Za razliko denimo od del s področja družboslovne znanosti, kjer morajo biti ključne ugotovitve in ocene družbene realnosti bolj ali manj eksplicitno predstavljene, pa so v umetniških delih ‘resnice’ o posamezniku in družbi lahko skrite pod plaščem umetniškega jezika. Ker se družbeni konflikti – tudi v obliki odpora vladajoči eliti – niso mogli izražati in razreševati tam, kjer se običajno razrešujejo v demokratičnih družbah, torej v sferi politike, saj neodvisni politični subjekti in pluralno javno mnenje niso obstajali, je bil prostor umetniških del eden od glavnih virov neodvisnih, s strani uradne ideologije ‘neprečiščenih’ informacij. Od tod je tudi izvirala posebnost v socialističnih družbah (kar pa je splošna značilnost totalitarnih ureditev), da so posamezne kulturne (in tudi znanstvene) izjave, ki so se po svoji neposredni vsebini zdele povsem nenevarne, lahko vzbudile pozornost oblasti in izzvale sankcije.

Nekonformizem, ki je imel svoje žarišče na področju kulture, je torej oblikoval od oblasti relativno neodvisno sfero, ki je postala generator kritike obstoječega sistema. Sprva je bila ta sfera dokaj ostro ločena od širše javnosti, katera je bila pod popolno dominacijo vladajoče elite. Omejevala se je na dokaj ozke skupine intelektualcev, katerim je institucionalno zaslombo dajala kvečjemu kakšna kulturna institucija (npr. literarna revija); njihova komunikacija z ostalimi družbenimi skupinami pa je bila zelo šibka. Tako je imel na začetku intelektualni ‘marginalizem’ relativno defenziven karakter. Bil je namreč usmerjen v zagotavljanje vsaj neke stopnje avtonomije za določene intelektualne dejavnosti. To je imelo politično konotacijo le v smislu izogibanja kontroli partijske elite (Bernik 1994: 161-162).

Vendar pa je intelektualni marginalizem postopno presegal to svojo omejenost in izoliranost od ostalih družbenih skupin. Začela so se koncipirati stališča, ki so jasneje oponirala sistemu, določene ideje, npr. zaščita temeljnih človekovih pravic in svoboščin, pa so naletele na odobravanje širših slojev družbe. Oblikoval se koncept civilne družbe kot avtonomnega, od oblasti neodvisnega družbenega prostora; ta koncept je postal eden od temeljev demokratičnih vzhodno-srednjeevropskih intelektualnih gibanj. Obstajale pa so razlike glede odnosa uradne javnosti do nekonformizma oz. stopnje njegovega sprejetja v institucionalni okvir. Tam, kjer je režim ostro zavračal in preganjal svoje kritike – denimo na Češkoslovaškem, v Vzhodni Nemčiji, pa tudi na Poljskem – , je bila ta sfera praktično potisnjena v ilegalo (njeno komuniciranje je potekalo v obliki ‘samizdata’, ki je predstavljal nekakšno antijavnost). V okoljih, kjer je vladalo tolerantnejše ozračje, pa se je uspelo nekonformističnim aktivnostim do določene mere institucionalizirati, tako da so dobile prostor celo v določenih uradnih medijih, omogočeni pa so jim bili tudi nekateri načini uradnega organiziranja. Tako je na Madžarskem od 70. let naprej prišlo do kooptacije dela inteligence z do neke mere reformno naravnano partijsko elito. V Sloveniji pa je v 80. letih nekonformistično naravnava kulturna elita pridobila določeno stopnjo avtonomije in je celo ‘prevzela’ nekatere uradne institucije

(denimo Društvo slovenskih pisateljev, ki je kasneje igralo vlogo enega glavnih protagonistov demokratizacije družbe in teženj po oblikovanju samostojne države).

Delovanje nekonformističnih intelektualcev samo po sebi ni težilo k pridobivanju oblasti, saj je bilo usmerjeno predvsem v oblikovanje oz. vzpostavitev sfere svobodnega delovanja in ustvarjanja. Vseeno pa je s specifičnimi sredstvi vplivalo na dogajanje v sferi politike. Nekonformistični intelektualci so bili namreč sposobni ne le artikulirati svoje lastne interese, predvsem glede strokovne avtonomije, ampak tudi na "diskurzivni ravni elaborirati svojo percepcijo družbene stvarnosti ter možnosti njenega spreminjanja" (Bernik 1989:166).

Tovrsten 'ideološki vpliv' je bil v razmerah, ko je bila družbena situacija relativno stabilna in je vladajoča elita uživala relativno visoko zaupanje prebivalstva, dokaj neznaten. Potrebno je torej omeniti dva pogoja, ki sta omogočila, da so stališča nekonformističnih, do sistema kritičnih intelektualcev, lahko zaigrala pomembno družbeno vlogo (Bernik 1994). Prvi je vse večja ideološka in organizacijska sterilnost vladajoče elite, saj se le-ta ni mogla ali ni hotela ustrezno spoprijeti z nastalimi družbenimi problemi. Oponentske skupine se bile sposobne oblikovati stališča glede teh problemov, ki niso pristajala na rigidne okvire uradne socialistične doktrine, zato so lahko ponudile svojim sodržavljanom alternativne principe glede urejanja družbe, zagovarjale pa so tudi mnoge, za uradne doktrine nesprejemljive vrednote. Drugi pogoj pa je s tem povezano upadanje zaupanja množic, tako v vladajočo elito kot tudi v uradne družbene norme, ki so integrirale socialistični družbeni red, kar je pomenilo erozijo njegove legitimnosti in naraščanje množične podpore idejam, ki so jih zagovarjali kritični intelektualci.

Za uspešno zoperstavitve oblastnemu aparatu je bilo potrebno z medsebojnim povezovanjem in organizacijo preseči individualni nekonformizem posameznih intelektualcev. S tem so njihovi alternativni koncepti in aktivnosti postali javno bolj artikulirani in so lažje širili svoj vpliv med širšimi družbenimi sloji. Tovrstne oblike angažiranja so imele sprva vlogo družbene opozicije, saj težnje večine njihovih akterjev (vsaj do druge polovice 80-ih let) niso bile usmerjene v delovanje v politični sferi, se pravi v boj za pridobivanje oblasti. Njihovo delovanje bi lahko označili za 'antipolitiko'. Kot je dejal György Konrad, je antipolitika "politiziranje ljudi, ki ne želijo postati politiki niti prevzeti deleža oblasti" (Konrad 1988:153). Njihov cilj je bil zaščititi družbo pred politikom oz. jo osvoboditi od nje, saj je v komunističnih družbah politika okupirala praktično vsa področja družbenega življenja.

Postopoma pa je dozorelo prepričanje, da brez avtonomne politične organizacije ne bo mogoče izvesti korenitih družbenih sprememb. Tako je v drugi polovici 80. let, pod vplivom vedno globlje ekonomske in sploh socialne krize, v katero so se pogrezale te družbe, pa tudi sprememb na vrhu v 'centrali' vzhodnega bloka, kjer je s prihodom Gorbačova na oblast prišlo do zmeščanja in kasneje do opustitve sovjetskega pritiska na evropske komunistične države, družbena opozicija postopoma prerasla v politično opozicijo. Vendar pa so med pripadniki opozicije obstajala razhajanja glede načina političnega organiziranja demokratičnih družbenih sil. Mnogi so bili namreč skeptični ali pa so celo zavračali zahodne vzorce političnega, t.j. strankarskega delovanja, saj so se bali zbirokratiziranosti in odtujenosti tovrstne politike. To je bil tudi eden ob razlogov,

da so klasične politične stranke nastale dokaj pozno. Prej so se pojavila različna množična demokratična gibanja, kot npr. Državlanski forum na Češkem, Javnost proti nasilju na Slovaškem, Slovenska demokratična zveza (ki je bila sprva ustanovljena kot ‘zveza razuma’) v Sloveniji, na Poljskem pa se je Solidarnost po skoraj desetletnem delovanju v ilegalni znova pojavila na politični sceni. V vseh teh gibanjih so pomembno ali celo vodilno vlogo igrali ljudje iz kulturne sfere (celo v poljski Solidarnosti, ki pa je bila po svojem izvoru delavski sindikat).

Potrebno pa je reči, da so med državami obstajale razlike v številčnosti in organiziranosti ter posledično vplivu oponentskih in protirežimskih skupin in gibanj. Daleč najmočnejše so bilo tovrstno družbeno gibanje na Poljskem, kjer je prišlo v drugi polovici 70. let v okviru KOR (Komite za obrambo delavcev) – ki je bil prva javno delujoča opozicijska organizacija v komunistični Evropi (Flam, 1999: 20) – in kasneje v okviru precej številčnejše Solidarnosti (pred prepovedjo se ji je pridružilo deset milijonov Poljakov) do sodelovanja med organiziranim delavstvom in opozicijsko inteligenco, kar je oblikovalo močna omrežja, temelječa na solidarnosti in samoorganizaciji, ki se jim partija drugače kot z vojaško silo (uvredba vojnega stanja leta 1981) ni mogla zoperstaviti (pa tudi na ta način jih ni mogla izkoreniniti). Drugod so bila opozicijska gibanja šibkejša, omejena na manjše skupine pretežno intelektualcev. Na Češko-slovaškem je denimo Listina 77 uživala podporo državljanov, vendar pa je bil zaradi hudega pritiska režima njen vpliv na družbeno delovanje omejen. V še večji meri pa to velja za vpliv disidentskih skupin v Vzhodni Nemčiji, kjer je bila poleg represivnosti režima problematična njihova notranja razdrobljenost in odsotnost političnega realizma (*ibid.* 25). Tudi v deželah, kjer je bil režim mehkejši, kot sta bila Slovenija in Madžarska, so bile opozicijske skupine relativno maloštevilne; vendar pa so zaradi dejstva, da niso bile povsem getoizirane, ampak jim je bilo do določene mere omogočeno javno delovanje, lažje igrala družbeno vlogo generatorja demokratičnih idej in vrednot.¹¹

Precej drugačna pa je bila situacija v deželah jugovzhodne Evrope (Bolgarija, Romunija), kjer se, zaradi obsežne represije komunističnega režima (ki je bila brutalnejša kot v srednji Evropi), šibke civilne in demokratične tradicije ter oddaljenosti od Zahoda, oponentska gibanja niso mogla razviti in je odpor ostajal le na ravni disidentstva posameznikov (Daskalov 1996, Culic 1999). Poseben pa je primer kulturne elite v Srbiji: njen večji del je koncem 80. let aktivno sodeloval pri oblikovanju idejne podlage za vzpon Miloševićevega velikosrbskega nacionalizma (Dimitrijević 1999).

4. Kultura v postsocializmu - marginalizacija ali normalno stanje

Z uspešno izpeljano demontažo ‘starega režima’ so nastali strukturni pogoji za vzpostavitev sistema po zahodnem vzoru, s parlamentarno demokracijo in tržnim gospodarstvom kot njegovima ključnima elementoma. Podobno naj bi v procesih funkcionalne diferenciacije prišlo do razdelitve ‘vlog in nalog’ med posameznimi deli družbe. Pripadniki kulturne elite, ki so bili aktivno vključeni v procese družbenih

sprememb, so se znašli na razpotju: vključiti se v aktivno politiko ali 'vrniti' se na svoja specifična področja delovanja.

Res je med politiki, ki so zasedli ključne oblastne pozicije, bilo mnogo ljudi iz kulture, kar je dalo novi politični eliti in nasploh politiki določen pečat. Tako je bila po mnenju Konrada in Szelenyija inteligenca tista, ki je oblikovala novo politično govorico, na osnovi 'kulture kritičnega diskurza' (Kempny, 1999: 154).¹² Vendar je delovanje kulturnikov v politiki zahtevalo njihovo prilagoditev logiki političnega delovanja; ta pa se v veliki meri razlikuje od tiste, ki opredeljuje delovanje na kulturnem področju (spomnimo se Bellovih osnih principov), zaradi česar so se kulturniki znašli v protislovnem položaju, ki pa ga mnogi niso znali razrešiti, zato so se morali od politike (bolj ali manj razočarani) posloviti.¹³

Odmik od politike pa je v glavnem pomenil tudi odpoved odločanju o strateških usmeritvah družbe, se pravi odpoved vlogi agensa družbenih sprememb. Družbena pozicija kritičnih intelektualcev se je namreč korenito spremenila. S tem, ko se je sesul komunizem, ki je bil glavni predmet njihove kritike, so kulturniki izgubili moralno avtoriteto, ki so jo (prej) črpali iz svoje pogumne in dosledne drže nasproti režimu, in tudi njihova beseda je izgubila svojo težo. Tipičen primer za to je upadanje zanimanja za t.i. disidentsko literaturo. Upadlo pa je tudi navdušenje nad nekdanjimi disidenti samimi. Po mnenju češkega pisatelja Ivana Klime naj bi poudarjanje njihove moralne neoporečnosti mnoge ogrozilo, ker disidenti s svojo držo predstavljajo žive priče konformizma in strahopetnosti večine (Klima 1994). To deloma (poleg relativne nerazvitosti demokratične politične kulture) pojasnjuje številne manifestacije antiintelektalizma, ki so se pojavile po letu 1989.¹⁴ Vse to je mnoge akterje demokratičnih opo- nentskih gibanj privedlo od razočaranja nad novimi razmerami ter do občutkov odrinjenosti in odvečnosti. (Nekateri – denimo vodilna poljska disidenta Michnik in Kuron – pa so ostali enako kritični tudi do nove politike in njenih akterjev).¹⁵

Glede položaja kulture v razmerah po padcu komunizma se postavlja vprašanje, ali gre za stanje, primerljivo s tistim v razvitih (post)modernih družbah, ali pa sta kultura in kulturna elita – predvsem tisti del, ki je aktivno sodeloval pri demontaži starega režima – izgubili relevantno in se znašli na družbenem obrobju, tako da predstavljata nekakšnega 'poraženca tranzicije' (Bernik 1999). Vsekakor je izguba politične vloge na nek način znak normalizacije stanja, v smislu omenjene funkcionalne diferenciacije, kjer različna družbena področja (oz. podsistemi) delujejo v skladu s svojimi lastnimi zakonitostmi; to pa zahteva od posameznikov, ki delujejo v posameznem družbenem podsistemu, specializirana znanja in specifičen pristop. Kulturna elita se je tako oblikovala kot segment nacionalne elite, ki se po določenih značilnostih, tudi po mehanizmih promocije in rekrutacije vanjo, razlikuje od ostalih elitnih frakcij, denimo od ekonomske ali politične elite (Fodor/Wnuk-Lipinski/Yershova 1995; Tomšič, 2000). Hkrati pa se je tudi sama notranje diferencirala, saj so prišle do izraza različne – pod komunizmom pogosto zatajevane – idejno-nazorske razlike. Za takšen družbeni model, v katerem imajo tudi sami določeno mesto v skladu z naravo svojega znanja, pa so se mnogi intelektualci oz. kulturniki zavzemali, in v tem smislu ne moremo govoriti o njih kot o poražencih tranzicije.

‘Obče-družbena’ vloga kulturne elite se v demokratičnih sistemih izraža skozi sfero javnosti in civilne družbe. Institucije civilne družbe namreč predstavljajo partnerja politični eliti pri postavljanju družbenih ciljev in kreiranju politik. Vendar pa je v tranzicijskih družbah glede tega značilna premoč politične elite na eni stani in izrazita šibkost civilne družbe na drugi. To pomeni, da ima politična elita (pri tem so mišljena vodstva političnih strank in njihove ekspertne skupine) v rokah večino družbene iniciative, tako da so v njenih rokah ključne družbene odločitve (Tomšič 1999). Tako je tudi kulturna elita nasproti politični v šibkejšem oz. podrejenem položaju.¹⁶ Centralnost politične elite je sicer posledica nalog, ki so postavljene pred politiko, saj leži na njej glavno breme izvajanja družbenih reform, t.j. vzpostavljanja pogojev za normalno funkcioniranje različnih družbenih področij, vendar pa obstaja v takšnih razmerah resna nevarnost političnega klientelizma in ohranjanja dominantne vloge politike.

5. Sklep

Vidimo torej, da je delovanje intelektualcev, ki so predstavljali manjši, a dinamičnejši del kulturne elite, igralo ključno vlogo pri spodjedanju ideološke monolitnosti in posledično legitimnosti komunističnega režima, kar je bil pogoj za njegovo razgradnjo. Seveda se s tem noče reči, da je bil to edini dejavnik družbenih sprememb. Obstajale so še določene systemske okoliščine, kot so sprememba v mednarodni konstelaciji (zmanjševanje medblokvske polarizacije, perestrojka, aktivnejše zavzemanje Zahoda za spoštovanje človekovih pravic itd.), gospodarka in socialna kriza (ki je pokazala neučinkovitost sociastčen družbene regulacije), ‘notranje izčrpanje’ vladajoče partijske elite (ki se je ponekod notranje reformirala, t.j. liberalizirala), kar vse je prispevalo k razgradnji družbene ureditve socialisističnega tipa. Poleg tega se je potek družbenih sprememb v posameznih komunističnih državah razlikoval, prav tako pa akterji teh sprememb. Vendar pa velja, da sta bila demokratični prehod in nadaljnja konsolidacija demokratičnega sistema – kar kažejo različne primerjalne raziskave (najvplivnejša je verjetno *Nations in Transit* organizacije Freedom House), ki kontinuirano ocenjujejo stanje demokracije v postkomunističnih državah – najuspešnejša v tistih državah (Poljska, Madžarska, Češka, Slovenija), kjer so bile oponentske aktivnosti pod bivšim režimom najmočnejše – pri tem pa so, kot je bilo prikazano, igrali ključno vlogo določeni kulturni krogi – in kjer je bila stopnja družbene samoorganizacije največja.

Kulturna elita naj bi v razmerah, ko v deželah vzhodne-srednje Evrope potekajo procesi modernizacije v smislu vzpostavitve družbenega modela zahodnega tipa, privzela simbolno in moralno vlogo, povezano z funkcijo družbene integracije in solidarnosti, kar je v kontekstu sodobnih, vedno bolj diferenciranih družb nadvse pomembno. V družbah postsocialistične tranzicije, kjer tako institucionalne strukture kot norme in principi demokratične ureditve (še) niso zakoreninjeni, pa je integracija v smislu konsenza o temeljnih demokratičnih načelih in vedenjskih obrazcih ter zavezanosti le-tem še toliko bolj relevantna. To je sicer predvsem naloga politike, vendar pa njeni akterji – ob šibkem nadzoru – prevečkrat prestopijo mejo, tako da prihaja od kršenja deklariranih norm in zlorabljanja javnih funkcij in resursov v različne parcialne

namene. Zato je vsekakor zaželen oz. celo potreben intelektualni angažma pripadnikov – sicer notranje idejno in s tem tudi politično diferencirane – kulturne elite, ki skozi medij javnega diskuzja kritično reflektirajo različne vidike dejanskosti, torej tudi tiste, ki zadevajo politično stanje.

Opombe

1. To dvojno pojmovanje se pojavi že pri utemeljitelju sociološke teorije elit Vilfredu Paretu. On sicer v splošnem definira elito v smislu tistih posameznikov, ki so najsposobnejši na posameznih področjih. Vendar pa znotraj same elite razlikuje med t.i. vladajočo elito, ki združuje tiste posameznike, kateri (direktno ali indirektno) participirajo pri izvajanju oblasti, in ostalo elito, ki pri tem ni udeležena (Bottomore, 1993:2).
2. Tehno-ekonomsko področje deluje na podlagi osnega principa funkcionalne racionalnosti, politično področje temelji na onsem principu legitimnosti, na področju kulture pa predstavlja osni princip izražanje posameznikovega sebstva v smislu njegove samoizpolnitve. Ta področja “niso skladna med seboj, njihova dinamika sprememb je različna; sledijo različnih normam, ki legitimirajo različne in celo nasprotujoče si tipe obnašanja” (Bell, 1996:10-13).
3. Tom Bottomore uporablja za označevanje ključnih političnih akterjev pojem političnega razreda (pojem je sicer sposojen od Gaetana Mosce, op. M.T.), ki se nanaša na “vse skupine, ki posedujejo politično moč ali vpliv in so direktno vključene v boj za politični primat v družbi” (Bottomore, 1993:7). V politični razred pa šteje poleg vladajoče elite, ki jo sestavljajo nosilci dejanske politične moči (se pravi nosilci oblastnih pozicij) še t.i. protielite, t.j. vodstva tistih političnih strank, ki nimajo dostopa do oblastnih pozicij, zastopnike različnih družbenih interesov (npr. voditelje sindikatov in organizacij delodajalcev) ter politično angažirane intelektualce.
4. V tem kontekstu je kulturna elita opredeljena na osnovi karakteristik, ki se pogosto nanašajo na intelektualce: gre namreč za ustvarjalce temeljnih kulturnih elementov, kot so ideje, simboli in koncepti (Lipset 1959, Etzioni-Halevy 1985). V ospredju so tako lastnosti, kot sta znanje in kreativnost. Pozicijska opredelitev kulturne elite zgolj v smislu nosilcev institucionalnih položajev s področja kulture namreč ni najbolj primerna – kar še posebej velja za kontekst komunističnih družb. V tem smislu se v članku pojma kulturne elite in intelektualcev v veliki meri prekrivata in se na nekaterih mestih uporabljata kot sinonima.
5. V svoji analizi politične vloge kulturne elite v nekdanjih komunističnih državah se osredotočam predvsem na dežele iz srednjeevropskega prostora, ki so si po kulturno-zgodovinskih karakteristikah najbližje: Slovenija, Madžarska, Poljska, Češka in Slovaška, čeprav tudi ostale niso izključene in obravnavane.
6. Na Slovenskem je namesto razcepa med prozahodno in tradicionalistično usmerjeno inteligenco igral osrednjo vlogo kulturni boj za prevlado na področjih duha, se pravi izboraževanjem, znanostjo in umetnostjo med posvetno, večinoma libertarno usmerjeno inteligenco na eni in katoliško cerkvijo na drugi strani (ki pa je bil del širšega avstoogrškega konteksta).
7. Tu predstavlja delno izjemo Pojska, saj gre za deželo s številčnim narodom in ki je bila še ob koncu 17. stoletja upoštevanja vredna sila. Vendar pa je bila dežela v času konstituiranja narodov razdeljena, tako da se je poljski narod soočal s problemi, ki so bili podobni ostalim srednjeevropskim narodom.
8. To dobro ponazori Milan Kundera, ko pravi: “Vstaj v v srednji Evropi niso napajali časopisi, radio in televizija – se pravi mediji. Pripravili, oblikovali, izvedli so jih romani, poezija,

- gledališče, film, zgodovinopisje, književne revije, ljudska komedija in kabaret, filozofske razprave – se pravi kultura” (Kundera 1984:3466).
9. Predvsem v različnih obdobjih kriz in politične nestabilnosti so prišle do izraza cepitve znotraj partijske elite med revizionisti (ki so se zavzemali za mehčanje partijskega nadzora na družbo) in dogmatiki (ki so nasprotovali kakršnim koli resnejšim spremembam). To je bil primer na Madžarskem leta 1956, na Češkoslovaškem leta 1968, na Poljskem v letih 1956, 1968 in 1971 ter v Jugoslaviji leta 1971. Z izjemo zmage kadarizma na Madžarskem so se v vseh primerih stvari razpletle v smeri ohranjanja starega stanja (kar je pomenilo zmago dogmatične frakcije) (Taras 1989).
  10. Vendar pa to ne pomeni, da so na teh področjih družbenokritični intelektualci prevladovali. Nasprotno, tudi tu so ti predstavljali le manjši del. Tudi organizacije kulturnega – ali bolje rečeno intelektualnega – ustvarjanja so bile namreč vpete v hierarhično družbeno strukturo in podvržene politično-ideloškemu nadzoru; kar je še posebej veljalo za družboslovne vede. Izpostavljenost ideološkemu pritisku je bila toliko večja, kolikor višje je bil posameznik v institucionalni hierarhiji, zato so predvsem t.i. etabrirani intelektualci, ki so že ustvarili uspešno kariero, odklanjali nekonformistično držo. Za slovensko situacijo tako Marko Kos pravi, da so ključne znanstveno-raziskovalne institucije, t.j. obe univezi in akademija znanosti predstavljale stebre partijskega režima (Kos 1999).
  11. V Sloveniji je šlo v odnosu partijske elite do kritičnih intelektualcev za zapordeno menjavanje principov popuščanja in represije. Tako so bile ustanovljene in pozneje prepovedane revije Beseda, Revija 57 in Perspektive. Šele v 80. letih se je Nova revija, ki šla v svoji kritičnosti še dlje, uspela obdržati pri življenju (kar je bilo znak pešanja moči režima), čeprav so je oblastniki pravitako obtoževali politizacije in protisocialističnosti (Gabrič 1998).
  12. ‘Kultura kritičnega diskurza’ je koncept, ki ga je razvil Alvin Gouldner. Zanj je značilno, da oblikuje situacijsko relativno neodvisen diskurz, v katerem mora biti vse in vsakdo odprt kritiki ter se ne ozira ne na kontekst, ne na področje in zavrača sklicevanje na avtoriteto govornika oz. na njegov položaj v družbi (Gouldner, 1985:30).
  13. Kako problematično je enačenje morale in politike ter kako različni sta vlogi intelektualca in politika, pokaže Tucker v svoji analizi delovanja češkega predsednika Valcava Havela, kjer dokazuje, da je prav Havlovo začetno vztrajanje na principih ‘antipolitične politike’ privedlo do nekaterih težav in napak pri njegovem predsednikovanju (tako denimo zaradi svojega deklariranega nestranskarstva v parlamentu ni imel zaveznika v obliki politične stranke, ki bi zagovarjala njegova stališča) (Tucker 1999).
  14. Sicer je bila najbolj brutalna manifestacija antiintelektualizma krvav obračun rudarjev, naščuvanih s strani novih-starih oblasti, z demonstranti – katerih jedro so predstavljali antikomunistični intelektualci in študenti – na Univerzitetnem trgu v Bukarešti maja 1990. Šlo je za pravi antiintelektualni pogrom, saj so po besedah očitidcev rudarji pretepali ljudi z samo zato, če so imeli očala ali nosili knjige (Mungiu-Pippidi, 1999:90).
  15. Razširjeno nezadovoljstvo intelektualcev z novonastalo demokracijo izhaja poleg dejanskih pomanjkljivosti le-te v določeni meri tudi iz tradicionalne mentalitete srednje in vzhodnoevropske inteligence, za katero sta značilna prepričanje v lastno intelektualno in moralno superiornost ter vzvišenost do ‘običajnih’ ljudi. Njihov odnos do ‘realno obstoječe’ demokracije je tako lahko ambivalenten, če že ne odklonilen, saj jim v takšnih razmerah ni priznan monopolni položaj glede postavljanja družbenih meril in norm (Körörszenyi 1999).
  16. Tako podatki iz raziskave ‘Elite na Slovenskem’ (Kramberger & V. Rus 1995) kažejo, da je povezanost ekonomske in kulturne elite s politično celo večja, kot je bila koncem 80. let, kar kaže na povečanje centralnosti politike (Rus in Igljč 1996).

Literatura

- Adam, Frane (1984): Intelektualci in oblast v realno obstoječem socializmu. *Nova revija* 22/23: 2567-2576.
- Bell, Daniel (1996): *Cultural Contradictions of Capitalism*. New York: Basic Books.
- Bernik, Ivan (1989): Ideologija intelektualcev: Novi trendi v socialističnih družbah. *Nova revija* 81/82: 160-167.
- Bernik, Ivan (1994): The Role of Intellectuals in the Slovenian 'Velvet Evolution' from Authoritarianism to Democracy; V Andras Bozoki (ur.): *Democratic Legitimacy in Post-Communist Societies*, 157-169. Budapest: T-TWINS Publishers.
- Bernik, Ivan (1999): From Imagined to Actually Existing Democracy: Intellectuals in Slovenia. V Andras Bozoki (ur.): *Intellectuals and Politics in Central Europe*, 101-117. Budapest: Central European University Press.
- Beyme, Klaus von (1994): The Last Ideology of the Old Inteligentsia. V Adolf Bibič in Gigi Graziano (ur.): *Civil Society, Political Society, Democracy*, 95-109. Ljubljana: Slovenian Political Science Association.
- Bottomore, Tom, (1993): *Elites and Society*. London: Routledge.
- Bozoki, Andras (1999a): Introduction. V Andras Bozoki (ur.): *Intellectuals and Politics in Central Europe*, 1-15. Budapest: Central European University Press.
- Bozoki, Andras (1999b): The Rhetoric of Action: The Language of Regime Change in Hungary. V Andras Bozoki (ur.): *Intellectuals and Politics in Central Europe*, 263-283. Budapest: Central European University Press.
- Culic, Irina (1999): The Strategies of Intellectuals: Romania under Communist Rule in Comparative Perspective. V Andras Bozoki (ur.): *Intellectuals and Politics in Central Europe*, 43-71. Budapest: Central European University Press.
- Daskalov, Roumen (1996): Transformation of the East European Intelligentsia: Reflections on the Bulgarian Case. *East European Politics and Societies* 10(1): 46-84.
- Debeljak, Aleš (1989): *Postmoderna sfinga*. Celovec: Wieser.
- Dimitrijević, Nenad (1999): World and Death: Serbian Nationalist Intellectuals. V Andras Bozoki (ur.), *Intellectuals and Politics in Central Europe*, 119-148. Budapest: Central European University Press.
- Eisenstadt, Shmuel N. (1973): *Tradition, Change and Modernity*. New York: JohnWiley & Sons.
- Eisenstadt, Shmuel N. (1992): The Breakdown of Communist Regimes and the Vicissitudes of Modernity. *Deadalus* 121(2): 21-41.
- Etzioni-Halevy Eva (1985): *The Knowledge Elite and the Failure of Prophecy*. London: Allen and Unwin.
- Etzioni-Halevy, Eva (1989): Elite Power, Manipulation and Corruption. *Government and Opposition* 24(2): 215-231.
- Flam, Helena (1999): Dissenting Intellectuals and Plain Dissenter: The Cases of Poland and East Germany. V Andras Bozoki (ur.), *Intellectuals and Politics in Central Europe*, 19-41. Budapest: Central European University Press.
- Fodor, Eva, Edmund Wnuk-Lipinski in Natasha Yershova (1995): The New Political and Cultural Elite,. *Theory and Society* 24(5): 783-800.
- Gabrič, Aleš (1998): Vloga intelektualca kot političnega subjekta v enostrankarskem sistemu. V Stane Granda in Barbara Šatej, (ur.): *Slovenija 1848-1998: Iskanje lastne poti*, 158-168.

- Maribor: Narodni dom - Pokrajinski muzej.
- Gouldner, Alvin W. (1985): *Against Fragmentation: The Origins of Marxism and the Sociology of Intellectuals*. Oxford: Oxford University Press
- Kaminski, Antoni in Joanna Kurczewska (1994): *Strategies of Post-Communist Transformation. Elites as Institution-Builders*. V Bruno Grancelli (ur.): *Social Change and Modernization. Lessons From Eastern Europe*, 131-152. Berlin: De Gruyter.
- Keller Suzanne, (1991): *Beyond the Ruling Class. Strategic Elites in Modern Society*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Kempny, Marian (1999): *Between Tradition and Politics: Intellectuals after Communism*. V Andras Bozoki (ur.), *Intellectuals and Politics in Central Europe*, 151-165. Budapest: Central European University Press.
- Klima, Ivan (1994): *Česka klima. Razgledi* 19(1026):30-31.
- Köröszényi, Andras (1999): *Intellectuals and Democracy: The Political Thinking of Intellectuals*. V Andras Bozoki (ur.), *Intellectuals and Politics in Central Europe*, 227-243. Budapest: Central European University Press.
- Kos, Marko (1999): *Slovenska inteligenca: vloga in perspektive*. Ljubljana: Nova revija, 1999
- Konrad, Gyorgy (1988): *Antipolitika. Srednjeevropske meditacije*. Ljubljana: KRT.
- Kramberger, Anton in Veljko Rus (1995): *Anketna raziskava "Socialna stratifikacija na Slovenskem - Študija slovenske elite 1988-1995"*. Arhiv: CESTRA. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Kundera, Milan (1984): *Tragedija srednje Evrope*. Nova revija 30: 3456-3468.
- Lipset, Seymour M. (1959): *Political man : The social bases of politics*. Bombay : Vakils, Feffer and Simons
- Luhmann, Niklas (1992): *Legitimacija kroz proceduru*. Zagreb: Naprijed.
- Makarovič, Matej (1996): *Politika v postkomunistični modernizaciji z vidika sistemske teorije*. TiP 2: 248-260.
- Meyer, Alfred G. (1989): *Conclusion: Problem Solving and Power Struggles*. V Raymond Taras (ur.): *Leadership Change in Communist States, 188-200*. London: Unwin Hyman.
- Mungiu-Pippidi, Alina (1999): *Romanian Political Intellectuals before and after the Revolution*. V Andras Bozoki (ur.): *Intellectuals and Politics in Central Europe*, 73-99. Budapest: Central European University Press.
- Rakowski, Marc (1986): *Vzhodnoevropskemu marksizmu naproti*. Ljubljana: Komunist.
- Rupel, Dimitrij (1986): *Sociologija kulture in umetnosti*. Ljubljana: DZS.
- Rus, Andrej in Hajdeja Igljič (1996): *Sodobna vprašanja v študijah elit: integracija, reprodukcija, identiteta*. V Anton Kramberger (ur.): *Slovenska država, družba in javnost, 195-214.*. Ljubljana: FDV.
- Sartori, Giovanni (1987): *The Theory of Democracy Revisited*. Chatham: Chatham House Publishers.
- Schutz, Alfred (1971): *Collected papers. I. The problem of social reality*. Hague: Martinus Nijhoff.
- Sztompka, Piotr (1993): *Civilizational Incompetence: The Trap of Post-Communist Societies*. *Zeitschrift fur Soziologie* 22(5): 85-95.
- Taras, Raymond (1989): *Factional Activity in Eastern European Communist Parties: Crisis Management and Leadership Change*. V Raymond Taras (ur.): *Leadership Change in Communist States, 157-187*. London: Unwin Hyman.

- Tomšič, Matevž (1999): Oblikovanje političnih elit v postsocialističnih družbah, FDV – magistrska naloga.
- Tomšič, Matevž (2000): Kulturna elita v postsocialistični Sloveniji. Ampak 1(1): 49.
- Tucker, Aviezer (1999): The Politics of Conviction: The Rise and Fall of Czech Intellectual-Politicians. V Andras Bozoki (ur.): Intellectuals and Politics in Central Europe, 185-205. Budapest: Central European University Press.
- Weber, Max (1962): Basic Concepts in Sociology. New York: Philosophical Library.

Avtorjev naslov

mag. Matevž Tomšič, doktorand,
Fakulteta za družbene vede,
Kardeljeva pl. 5., 1000 Ljubljana
e-mail: matevz.tomsic@uni-lj.si

Rokopis sprejet januarja 2001. Po mnenju uredništva je članek uvrščen v kategorijo: izvirni znanstveni članek (s kvalitativno argumentacijo).